

ALOIS ANDRLE

VENKOVSKÁ SÍDLA V ČSSR

1. Nový systém informací o venkovských sídlech

Systém osídlení a jeho vývoj, resp. ovlivňování v souladu se společenskými potřebami jsou předmětem rostoucí pozornosti vědy i praktické hospodářské a sídelní politiky ve většině ekonomicky vyvinutých zemí světa. Tato problematika je velmi významná i pro ČSSR, zvláště v souvislosti s hustou sítí malých sídel v naší zemi, s rychlým tempem ekonomického rozvoje, s podmínkami rozvíjející se vědeckotechnické revoluce a s úsilím o postupné soustředování obyvatel do vybraných střediskových sídel jako podmínkou zajištění žádoucí vysoké úrovně občanské a technické vybavenosti pro všechno obyvatelstvo. Exaktní studium stavu a vývoje sídel však donedávna naráželo na skutečnost, že o sídlech, zejména malých, nebyly k dispozici ani nejzákladnější informace.

Dosavadní úvahy o menších venkovských sídlech (včetně opatření k plánovitému ovlivňování jejich perspektivního vývoje a rozmísťování a umísťování bytové výstavby i výstavby technické a občanské vybavenosti) se zakládaly buďto jen na informacích o obcích (ačkoli obce mohou zahrnovat několik různorodých sídel), anebo vycházely z informací za sídla pouze v některých menších územích. Je to závažné zvláště proto, že takové exaktní studium by mělo být východiskem konkrétních opatření sídelní a investiční politiky, realizovaných prostřednictvím hlavně hospodářských plánů.

Z tohoto hlediska můžeme přikládat velký význam tomu, že sčítání lidu, domů a bytů k 1. 12. 1970 poprvé vytvořilo alespoň základní předpoklady pro kvantifikované souborné studium otázky venkovských sídel v ČSSR.

Výsledky sčítání 1970 byly zpracovány už i v poměrně bohaté nomenklatuře znaků též za obce, části obcí (osady), lokality a urbanistické obvody.

Tato soustava informací o nejmenších sídelních jednotkách má v podstatě tři úrovně: Za prvé jde o údaje za obce a jejich části na tabulkách OS 1, OB 1 a OB 2, za druhé o údaje o stálých statistických obvodech, uložené v paměti počítače, a za třetí o vytištěný výběr nejdůležitějších znaků za obce, lokality a urbanistické obvody.

Výsledky sčítání za jednotlivé obce a jejich části (osady) byly zpracovány a vytištěny na počítači, a to ve formě tabulek OS 1, OB 1 a OB 2 za obce a tabulek OS 1 za části obcí. Tyto tři souhrnné přehledy obsahují 23 dílčích tabulek (10 o obyvatelstvu, 9 o bytech, 3 o domácnostech a 1 o domech ukazatelích bydlení). Tabulky byly dány k přímému využití okresním a místním (městským) národním výborům, krajským a okresním oddělením Českého a Slovenského statistického úřadu a jsou uloženy též ve Federálním statistickém úřadě, v Českém statistickém úřadě a Slovenském statistickém úřadě.

Pro potřeby plánování a pro další účely byly mimo to zpracovány výsledky sčítání 1970 za tzv. stálé statistické obvody, vždy v celém rozsahu údajů tabulek OS 1, OB 1 a OB 2 za každý obvod.

Stálými statistickými obvody se rozumějí jednak sídelní lokality (základní sídelní jednotky), jednak urbanistické obvody ve vybraných městech.

Podle dohody mezi Federálním statistickým úřadem a federálním ministerstvem pro technický a investiční rozvoj byly údaje za stálé statistické obvody předány na paměťových médiích (magnetických páskách) a uloženy do datové báze Integrovaného informačního systému o území (ISÚ) v Terplanu — Státním ústavu pro územní plánování v Praze.

Z této základny byly dodatečně vytištěny „Základní údaje za obce a lokality ze sčítání lidu, domů a bytů 1970“, obsahující 31 vybraných absolutních údajů, jakož i výpočet 33 relativních údajů, a to vždy za obce a do nich patřící lokality, resp. urbanistické obvody. Vybrané údaje jsou sestaveny do čtyř výstupních tabulek, které shrnují základní informace o obyvatelstvu, bytovém fondu a bydlení v jednotlivých lokalitách.

Lokality a urbanistické obvody (v celkovém počtu asi 27 tisíc) byly vymezeny v rámci přípravy sčítání 1970.

Především bylo vybráno v ČSSR 283 měst, jejichž území bylo beze zbytku rozděleno na urbanistické obvody podle způsobu zástavby, resp. funkčního využití. Mezi tato města byla zahrnuta všechna okresní města, ostatní města s 10 tis. a více obyvateli a některá další města v souladu se schválenou střediskovou soustavou osídlení. V ostatních obcích byly vymezeny lokality jako prostorově oddělené samostatné sídelní útvary zpravidla o minimální velikosti 10 bytů, resp. 30 obyvatel, respektující hranice katastrálních území. (Zmíněná minimální velikost lokalit platila jako zásada. V některých případech, zvláště v tzv. lazovém osídlení, bylo nutné připustit z této zásady určité výjimky.)

Vymezení sídelních lokalit prováděl Terplan (Státní ústav pro územní plánování v Praze). Urbanistické obvody vymezila urbanistická střediska krajských projektových ústavů, resp. útvary hlavních architektů měst. Hranice lokalit a urbanistických obvodů byly zakresleny do mapového podkladu (v měřítku 1:10 000), který je uložen v Terplanu a na okresních střediscích geodézie a kartografie. Urbanistické obvody s jiným funkčním využitím než bydlení (rekreace, průmysl, doprava apod.) a některé lokality se zanedbatelným počtem obyvatel nebyly zahrnuty do zpracování.

Hlavní číselné informace o lokalitách byly zpracovány na samočinném počítači. Na základě tohoto zpracování pokusím se v dalším o rámcový pohled na následující vybrané otázky:¹⁾

— jaký počet sídel (především venkovských) v ČSSR máme a jaká je jejich velikostní struktura, rozmístění a hustota;

— jaké je rozmístění obyvatel do venkovských sídel různých velikostí (zejména s ohledem na životní prostředí v různé velkých sídlech a z hlediska, ve kterých oblastech je problematika perspektivního soustředování obyvatel podle zásad střediskové soustavy osídlení zvláště naléhavá);

— jaké je věkové složení obyvatelstva venkovských sídel různých velikostí (zejména s ohledem na předpoklady budoucího vývoje obyvatel přirozenou měnou).

Pro účely této statě kladu rovnítko mezi lokalitami, vymězenými výše popsa-

¹⁾ Podrobný rozbor byl zpracován v materiálu „Analýza a prognóza bytové situace v územích ČSSR“ (tiskem nepublikovaná rozsáhlá studie Terplanu, kterou zpracoval v r. 1976 autorský kolektiv pod vedením A. Andrlého).

ným postupem, a venkovskými sídly. Toto ztotožnění venkovských sídel s lokalitami je samozřejmě určitým zjednodušením; domnívám se však, že nikoli natolik, aby nějak relativně zkreslovalo závěry z čísel vyplývající. Pravda, některé lokality svou velikostí (nad 2 tis. obyvatel) nebo některými jinými znaky městského charakteru mohou být pokládány za sídla víceméně městského charakteru; jde však jen o početně nevýznamné výjimky. Zcela rozhodující část lokalit má jednoznačnou povahu venkovského sídla. Dále je třeba se zmínit, že v hodnoceném souboru lokalit nejsou zahrnuta všechna sídla. V rámci měst rozdělených na urbanistické obvody existuje určitý malý počet geografických (místně, nikoli administrativně samostatných) sídel; tento opět řádově nevýznamný počet sídel nebylo možné ze zmíněných měst číselně vydělit.

2. Celkový počet sídel. Venkovská sídla, jejich velikostní struktura, rozmístění a hustota. Rozdělení obyvatelstva do venkovských sídel různých velikostí.

Základní údaje o počtu a velikostní struktuře venkovských sídel se vyčísľují v tab. 1.

Z nich lze především zpřesnit dosavadní odhady o počtu sídel.

V ČSSR bylo vymezeno 20 597 sídel, z toho 15 075 (73,2 %) v ČSR a 5 522 (26,8 %) v SSR. Pokud bychom pokládali města rozdělená na urbanistické obvody (kterých bylo 283) vždy za jedno sídlo, dostali bychom celkový počet sídel v ČSSR ve výši 20 880 sídel. Už tato absolutní čísla výmluvně prokazují „starožitnost“ naší sídelní sítě, prodlužující se do dneška z předindustriální éry.²

Platí to především pro ČSR, zatímco na Slovensku (přes hornatost větší části země) venkovská sídla jsou poměrně velká:

	Počet sídel v % — sídla podle počtu obyvatel		
	do 200	200—499	500 a více
ČSSR	53,5	25,3	21,2
ČSR	58,8	25,0	16,2
SSR	39,2	25,9	34,9

Uvedená čísla ukazují, že specifickým rysem osídlení SSR je poměrně rovnoměrné rozdělení venkovských sídel do jednotlivých velikostních skupin; pro osídlení ČSR je naopak charakteristický vysoký podíl menších sídel (zejména sídel s 50—499 obyvateli).

Při hodnocení rozdílů ve struktuře osídlení ČSR a SSR je ovšem nutné mít na mysli, že velikost sídel podle počtu obyvatel není ještě rozhodná pro jejich charakter. Zejména jde o to, že prvky městského charakteru obytného prostředí se v ČSR začínají většinou projevovat u sídel daleko menších než v SSR — což souvisí jednak s rozdíly historického vývoje sídelní sítě, také však s rozdíly ve struktuře bytové výstavby podle jejích forem a v rozmístování a umístování jednotlivých forem bytové výstavby.

Podstatně rozdílnou povahu struktury osídlení v ČSR a SSR ukazuje i tab. 2.

Tak např. můžeme zjednodušeně předpokládat, že problém rozdrobenosti sí-

²⁾ Podrobná analýza vývoje a stavu demografické a bytové situace 268 vybraných měst a prognózy jejich vývoje do r. 1990 byly zpracovány ve studii Terplanu „Analýza a prognóza bytové situace v územích ČSSR“.

Tab. 1. Počet venkovských sídel v roce 1970 podle velikostních skupin, podle republik a podle krajů.

Republika, kraj	Počet venkovských sídel podle velikostních skupin — sídla					
	nejmenší (do 50 obyvatel)	malá (50—199 obyvatel)	střední (200—499 obyvatel)	větší (500—999 obyvatel)	velká (1 000 a více obyvatel)	celkem
Absolutně						
ČSSR	2 915	8 114	5 203	2 590	1 775	20 597
ČSR	2 286	6 573	3 773	1 510	933	15 075
SSR	629	1 541	1 430	1 080	842	5 522
Středočeský kraj	365	1 264	689	268	130	2 716
Jihočeský kraj	481	1 337	383	63	46	2 310
Západočeský kraj	447	958	347	99	81	1 932
Severočeský kraj	310	638	367	157	101	1 573
Východočeský kraj	430	1 226	689	214	114	2 673
Jihomoravský kraj	103	654	770	429	267	2 223
Severomoravský kraj	150	496	528	280	194	1 648
Západoslovenský kraj	122	396	351	350	378	1 597
Středoslovenský kraj	405	827	536	333	257	2 358
Východoslovenský kraj	102	318	543	397	207	1 567
V procentech						
ČSSR	14,2	39,3	25,3	12,6	8,6	100,0
ČSR	15,2	43,6	25,0	10,0	6,2	100,0
SSR	11,3	27,9	25,9	19,6	15,3	100,0
Středočeský kraj	13,5	46,5	25,3	9,9	4,8	100,0
Jihočeský kraj	20,8	57,9	16,6	2,7	2,0	100,0
Západočeský kraj	23,2	49,6	17,9	5,1	4,2	100,0
Severočeský kraj	19,7	40,6	23,3	10,0	6,4	100,0
Východočeský kraj	16,1	45,9	25,7	8,0	4,3	100,0
Jihomoravský kraj	4,6	29,4	34,6	19,3	12,1	100,0
Severomoravský kraj	9,1	39,1	32,0	17,0	11,8	100,0
Západoslovenský kraj	7,7	24,9	21,9	21,9	23,6	100,0
Středoslovenský kraj	17,1	35,1	22,8	14,1	10,9	100,0
Východoslovenský kraj	6,5	20,3	34,7	25,3	13,2	100,0

Tab. 2. Četnostní tabulka okresů podle intervalů hodnot % podílu sídel do 200 obyvatel na celkovém počtu venkovských sídel (1970).

Interval hodnot % po- dílu sídel do 200 obyvatel na celkovém počtu sídel (1970)	Počet okresů					
	absolutně			v procentech		
	ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR
Do 10,0	1	1	0	0,9	1,4	—
10,0—14,9	3	2	1	2,8	2,8	2,8
15,0—19,9	5	3	2	4,6	4,2	5,6
20,0—29,9	17	5	12	15,8	6,9	33,3
30,0—39,9	12	5	7	11,1	6,9	19,4
40,0—49,9	19	11	8	17,6	15,3	22,2
50,0—59,9	18	14	4	16,7	19,4	11,1
60,0—69,9	13	12	1	12,0	16,7	2,8
70,0 a více	20	19	1	18,5	26,4	2,8
Celkem	108	72	36	100,0	100,0	100,0

delní síť je palčivý v okresech, ve kterých sídla do 200 obyvatel tvoří polovinu či větší podíl všech sídel. Takových okresů máme z celkového počtu okresů v ČSR 62,5 %, v SSR však jenom 16,7 %.

Přitom je samozřejmě nutné mít na mysli i další rozdíl sídelních struktur ČSR a SSR: síť měst je v ČSR poměrně rozvinuta, zatímco v SSR teprve urychleně probíhá urbanizace, v jejímž průběhu rychle dorůstají města (přičemž v SSR byla v r. 1970 prázdná třída měst o velikosti 50–100 tis. obyvatel; teprve v období 1971–1975 se do této velikostní skupiny měst nově zařadila řada slovenských měst (Prešov, Žilina, Banská Bystrica, Trnava a Martin), i když jejich růst byl také způsoben administrativním přičleněním jiných obcí v průběhu tohoto období.)

Soudobá roztržštěnost venkovské sídelní sítě se do dneška prolonguje až z předindustriální éry, popř. z epochy prvotní kapitalistické industrializace českých zemí, kdy vyvěrala z podmínek této éry, zejména z jejího výrobního způsobu. „Územní struktura osídlení čili prostorové rozložení obyvatelstva je vždy odrazem organizace společnosti a zejména její technologicko-ekonomické stránky. Prostor, obyvatelstvo, organizace společnosti a její technologie tvoří komplex, který je nutno vždy zkoumat jako celek . . . Struktura osídlení je vlastně prostorovou „tvář“ uspořádání společnosti. Má v sobě velkou dávku setrvačnosti, která vyplývá z toho, že je tvořena objekty s velkou životností a velmi nákladnými zařízeními a že vzniká postupným vrstvením investic mnoha generací a společností do určitých lokalit.“³ V novější době byla přežívající roztržštěnost ovlivněna některými zvláštními faktory (např. v ČSR poměrně nízkým stupněm koncentrace průmyslu, v kapitalistickém Československu skutečnosti, že vlastní domek s hospodářstvím byl určitým zajištěním před hrozbou nezaměstnanosti, obecně rozvojem dnes poměrně laciné dopravy do zaměstnání a s ním související vysokou dojížděnkou do zaměstnání atd.). V nejnovější době se dokonce vyskytují nové vývojové jevy odstředivé povahy, např. rozptýl výstavby rodinných domků mimo střediska osídlení (který silně působil v SSR a nyní začíná působit i v ČSR).

Dnešní síť venkovských sídel (zvláště v ČSR) neodpovídá již zcela výrobnímu způsobu, který ve svých důsledcích vede k vysoké koncentraci pracovních příležitostí v průmyslu (do jisté míry i v terciárním sektoru) a k vytváření velkých výrobních celků v zemědělství. Tato určitá rozpornost, jejímž výrazem je nesoulad mezi rozmístěním pracovišť a bydlišť, se řeší zejména cestou masové dojížděky do zaměstnání. Neznamená to nikterak, že by byla nutná urbanizace „za každou cenu“. Pravda, urbanizace ve smyslu prostorového soustředování obyvatelstva do měst je objektivně nevyhnutelným procesem, který probíhá a bude probíhat i v ČSSR. Naproti tomu i menší venkovská sídla mohou poskytovat dobré životní podmínky, v některých směrech příznivější životní prostředí než města, zvláště velká města, zejména jsou-li přístupná tak snadno, jak je tomu většinou u nás už dnes.⁴ Spíše jde o nadměrnou absolutní četnost malých venkovských sídel.

Základním úkolem socialistické výstavby a přestavby měst a vesnic je vytvářet taková sídla, která by zajišťovala dobrou životní úroveň všem obyvatelům.

³) MUSIL J. (1967): Sociologie soudobého města. Svoboda, Praha.

⁴) V této souvislosti lze připomenout, že V. I. Lenin již v roce 1901 ve své práci „Agrární otázka a kritické Marxe“ napsal: „Rozhodně uznávání pokrokovosti velkých měst v kapitalistické společnosti nám však nikterak nebrání, abychom nezahrnuli do svého ideálu odstranění protikladu mezi městem a vesnicí. Není pravda, že se to rovná zřeknutí se podkladů vědy a umění. Právě naopak: je to nezbytné proto, aby tyto podklady byly zpřístupněny všemu lidu, aby byl učiněn konec odciže-

Není možno se soustředit pouze na města, ve kterých jsou přes všechny nedostatky současného stavu přece jen vhodnější podmínky pro rozvoj všech materiálních a kulturních potřeb člověka a společnosti. Je nezbytné věnovat zvláštní pozornost také malým sídlům — to znamená zvláště vesnicím. V nich existují největší nedostatky v rozvinutí technických, distribučních, kulturních a všech jiných služeb.

Uhrnné počty venkovských sídel, zjištěné v r. 1970, však potvrzují diagnózu, že je vyloučeno zajistit žádoucí úroveň občanské a technické vybavenosti ve všech sídlech, tzn. že je nezbytné soustředit výstavbu příslušných zařízení do únosně menšího počtu vybraných střediskových sídel; tato skutečnost patří k základní motivaci principů tzv. střediskové soustavy osídlení.⁵

K dokreslení míry diferenciacie sídelní situace okresů můžeme uvést extrémní okresní hodnoty podílů sídel do 200 obyvatel. (Tab. 3)

Tab. 3. Extrémní hodnoty % podílu sídel do 200 obyvatel na celkovém počtu venkovských sídel 1970 v okresech.

% sídel do 200 obyvatel v r. 1970	
Nejvyšší hodnoty:	
Prachatice	86,9
Tachov	84,0
Strakonice	82,0
Benešov	81,5
Český Krumlov	81,1
Pelhřimov	80,6
ČSR	58,8
ČSSR	53,5
SSR	39,2
Kroměříž	16,8
Humenné	16,1
Vyškov	14,8
Třebíšov	13,3
Hodonín	11,1
Břeclav	7,3
Nejnižší hodnoty:	

Velikostní strukturu venkovských sídel v republikách a krajích můžeme srovnatelně — i když ovšem jen orientačně — charakterizovat průměrnými počty obyvatel na jedno sídlo (jde o úhrn venkovských sídel všech velikostí). Hustotu sídel můžeme orientačně naznačit průměrnou výměrou (samozřejmě po vyloučení plochy měst členěných do urbanistických obvodů) na 1 sídlo. (Tab. 4)

nosti miliónů vesnického obyvatelstva kultuře, stavu, který Marx tak výstižně nazval „idiotstvím vesnického života“. A v dnešní době, kdy je možné vést elektrickou energii na velkou vzdálenost, kdy se dopravní technika zlepšila natolik, že je možno dopravovat cestující při menších (proti nynějším) provozních nákladech rychlostí více než 200 verst za hodinu, nestojí vůbec žádné technické překážky v cestě tomu, aby pokladů vědy a umění, nahromaděných za staletí v několika málo střediscích, užívalo všechno obyvatelstvo, rozložené víceméně rovnoměrně po celé zemi.“

⁵) Jde o zásady vyjádřené usnesením vlády ČSR č. 283/1971 a vlády SSR č. 1/1972. Na tyto zásady navazuje řada dalších konkrétních opatření a důsledků i prací ve vědeckovýzkumné sféře.

Tab. 4. Průměrná výměra venkovských sídel¹⁾ a průměrný počet obyvatel na 1 lokalitu (1970).

Republika, kraj	Průměrná výměra na 1 sídlo ¹ v ha	Průměrný počet obyvatel na 1 sídlo
ČSSR	575	383
ČSR	487	325
SSR	816	542
Středočeský kraj	389	297
Jihočeský kraj	471	173
Západočeský kraj	531	250
Severočeský kraj	457	328
Východočeský kraj	393	275
Jihomoravský kraj	630	523
Severomoravský kraj	607	488
Západoslovenský kraj	845	734
Středoslovenský kraj	698	411
Východoslovenský kraj	964	544

¹⁾ Po vyloučení měst členěných na urbanistické obvody.

Venkovská sídla v SSR jsou v průměru asi o 2/3 větší než v ČSR (průměrná velikost sídel v SSR je podle počtu obyvatel na sídlo větší o 66,8 %, podle výměry připadající na sídlo o 67,6 %). Podle obou těchto průměrových parametrů nejmenší sídla mají kraje v Čechách, větší kraje moravské a největší kraje slovenské.

Pro osídlení ČSR je tedy příznačná existence husté sítě malých sídel, pro osídlení SSR existence sítě velkých sídel; tato charakteristika je ovšem rámcová. Uvnitř republik i krajů existuje dosti výrazná vnitřní diferenciacce. (Tab. 5—7)

Za území zvláště problémová z hlediska osídlení je orientačně možné pokládat územní celky, kde na venkovské sídlo připadá méně než 300 obyvatel a současně 500 či více ha výměry.

Oba tyto předpoklady se současně vyskytují v celkem 13 okresech ČSSR, v nichž by se měla věnovat vývoji osídlení soustředěná pozornost a připravit mimořádná opatření; jsou to okresy Rakovník, Český Krumlov, Jindřichův Hra-

Tab. 5. Četnostní tabulka okresů podle intervalů hodnot průměrného počtu obyvatel na 1 venkovské sídlo v r. 1970.

Interval hodnot průměrného počtu obyvatel na 1 sídlo	Počet okresů					
	absolutně			v procentech		
	ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR
Do 200	14	14	0	13,0	19,4	—
200—299	19	15	4	17,6	20,8	11,1
300—399	21	19	2	19,4	26,4	5,6
400—499	14	10	4	13,0	13,9	11,1
500—599	23	7	16	21,3	9,7	44,4
600—699	4	2	2	3,7	2,8	5,6
700—799	3	0	3	2,8	—	8,3
800—999	5	3	2	4,6	4,2	5,6
1 000 a více	5	2	3	4,6	2,8	8,3
Celkem	108	72	36	100,0	100,0	100,0

Tab. 6. Četnostní tabulka okresů podle intervalů hodnot průměrné výměry na venkovské sídlo (1970) v ha.

Interval hodnot průměrné výměry na sídlo v ha	Počet okresů					
	absolutně			v procentech		
	ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR
do 400	20	19	1	18,5	26,4	2,7
400— 499	18	18	0	16,7	25,0	—
500— 599	22	18	4	20,4	25,0	11,1
600— 699	16	10	6	14,8	13,9	16,7
700— 799	8	3	5	7,4	4,1	13,9
800— 899	5	1	4	4,6	1,4	11,1
900— 999	7	1	6	6,5	1,4	16,7
1000—1199	5	1	4	4,6	1,4	11,1
1200 a více	7	1	6	6,5	1,4	16,7
Celkem	108	72	36	100,0	100,0	100,0

Tab. 7. Extrémní hodnoty průměrného počtu obyvatel na 1 venkovské sídlo a průměrné výměry¹ na 1 sídlo (1970) v okresech.

Průměrná výměra na 1 sídlo ¹ v ha	Průměrný počet obyvatel v roce 1970 na sídlo		
Nejvyšší hodnoty:			
Bratislava-venkov	1 475	Bratislava-venkov	1 281
Humenné	1 444	Galanta	1 202
Poprad	1 441	Hodonín	1 144
Dolný Kubín	1 369	Břeclav	1 123
Břeclav	1 289	Nové Zámky	1 076
Liptovský Mikuláš	1 284	Karviná	983
SSR	816	SSR	542
ČSSR	575	ČSSR	383
ČSR	487	ČSR	325
Semily	312	Písek	160
Ústí n. Labem	306	Tachov	156
Benešov	301	Strakonice	155
Chrudim	295	Klatovy	153
Jičín	281	Benešov	152
Čadca	252	Prachatice	140
Nejnižší hodnoty:			

1) Po vyloučení měst členěných na urbanistické obvody.

dec, Prachatice, Cheb, Karlovy Vary, Tachov, Chomutov, Louny, Jihlava, Lučenec, Zvolen a Svidník. Podstatnou část těchto sídelně problémových okresů tvoří české pohraniční okresy.

Ve městech rozdělených na urbanistické obvody trvale bydlelo v r. 1970 celkem 6 449 tis. obyvatel (v ČSR 4 903 tis., v SSR 1 546 tis.); v ostatních obcích (venkovských sídlech) bydlelo 7 896 tis. obyvatel (tj. 55 % úhrnu obyvatel ČSSR), z toho v ČSR 4 905 tis. obyvatel (50 % úhrnu) a v SSR 2 991 tis. obyvatel (65,9 % úhrnu).

Rozdělení obyvatel mezi různé velikostní skupiny venkovských sídel je pochopitelně rozdílné od rozdělení sídel (větších sídel je malý počet, bydlí v nich však významný podíl obyvatelstva). (Tab. 8)

Nápoloviční většina obyvatel venkovských sídel (v SSR více než 3/4 obyvatel) žije už v sídlech s 500 a více obyvateli; při hodnocení rozdílu mezi SSR a ČSR je ovšem nutné mít na vědomí, že celkový ráz větších a velkých venkovských sídel se v ČSR a SSR většinou dosti odlišuje.

Podíl obyvatel sídel do 500 obyvatel (v ČSR i sídel menších než 200 obyvatel) zůstává přesto řádově důležitý.

Ekonomicky, sociálně a geograficky významná otázka postupného výhledového soustředování obyvatelstva venkova do větších střediskových sídel bude zřejmě nejaktuálnější v okresech v nich v sídlech do 200 obyvatel existuje zvláště vysoký podíl úrnného počtu obyvatel venkovských sídel.

Tab. 8. Počet obyvatel v r. 1970 podle velikostních skupin venkovských sídel, podle republik a podle krajů — v procentech.

Republika, kraj	Počet trvale bydlících obyvatel podle velikostních skupin sídel v procentech — sídla					celkem
	nejmenší (do 50 obyvatel)	malá (50—199 obyvatel)	střední (200—499 obyvatel)	větší (500—999 obyvatel)	velká (1000 a více obyvatel)	
ČSSR	1,1	11,5	21,1	22,8	43,5	100,0
ČSR	1,5	15,0	24,1	21,2	38,2	100,0
SSR	0,6	5,7	16,1	25,4	52,2	100,0
Středočeský kraj	1,5	17,2	26,5	22,3	32,5	100,0
Jihočeský kraj	3,9	36,5	27,5	11,1	21,0	100,0
Západočeský kraj	2,9	21,5	21,9	14,0	39,7	100,0
Severočeský kraj	1,8	13,5	22,7	20,5	41,5	100,0
Východočeský kraj	1,8	19,0	28,5	20,0	30,7	100,0
Jihomoravský kraj	0,3	7,0	21,9	25,8	45,0	100,0
Severomoravský kraj	0,6	7,3	21,5	24,6	46,0	100,0
Západoslovenský kraj	0,3	3,6	10,4	21,2	64,5	100,0
Středoslovenský kraj	1,2	9,1	17,8	24,5	47,4	100,0
Východoslovenský kraj	0,3	4,6	22,0	32,3	40,8	100,0

Největší rozdíl mezi ČSR a SSR existuje co do podílů obyvatel bydlících v sídlech nejmenších a malých, nejmenší rozdíl co do podílů obyvatel venkovských sídel velkých a největších:

	Procentní podíl celkového počtu obyvatel venkovských sídel bydlících v sídlech		
	do 200 obyvatel	s 200—499 obyvateli	s 500 a více obyvateli
ČSSR	12,6	21,1	66,3
ČSR	16,5	24,1	59,4
SSR	6,3	16,1	77,6
Rozdíl ČSR — SSR (index)	262	150	131

Tab. 9 a 10 ukazují, že podle toho je problematika postupného koncentrování obyvatel velmi naléhavá ve 27 českých okresech (37,5 %) a jen ve 2 slovenských okresech.

Tab. 9. Četnostní tabulka okresů podle intervalů hodnot v % podílu obyvatel a sídlech do 200 obyvatel na celkovém počtu obyvatel venkovských sídel v r. 1970.

Interval hodnot % podílu obyvatel v sídlech do 200 obyvatel na celkovém počtu obyvatel venkovských sídel	Počet okresů					
	absolutně			v procentech		
	ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR
Do 2,0	5	2	3	4,6	2,8	8,3
2,0— 3,9	13	6	7	12,0	8,3	19,4
4,0— 5,9	13	3	10	12,0	4,2	27,8
6,0— 7,9	12	5	7	11,1	6,9	19,4
8,0— 9,9	9	6	3	8,4	8,3	8,3
10,0—14,9	16	14	2	14,8	19,5	5,6
15,0—19,9	11	9	2	10,2	12,5	5,6
20,0—29,9	13	11	2	12,0	15,3	5,6
30,0—39,9	9	9	0	8,4	12,5	—
40,0 a více	7	7	0	6,5	9,7	—
Celkem	108	72	36	100,0	100,0	100,0

Tab. 10. Extrémní hodnoty % podílu obyvatel v sídlech do 200 obyvatel na celkovém počtu obyvatel venkovských sídel v okresech r. 1970.

Nejvyšší hodnoty:	
Strakonice	49,7
Prachatice	48,5
Písek	46,3
Tachov	45,4
Pelhřimov	44,6
Benešov	43,6
ČSR	16,5
ČSSR	12,6
SSR	6,3
Michalovce	2,0
Nitra	1,9
Třebíšov	1,7
Bratislava-venkov	1,6
Hodonín	0,9
Břeclav	0,6
Nejnižší hodnoty:	

Přednostní pozornost se v této problematice měla věnovat 7 českým okresům (9,7 %), a to jmenovitě okresům Strakonice, Prachatice, Písek, Tachov, Pelhřimov, Benešov a Klatovy.

3. Věkové složení obyvatelstva různých velikostních skupin venkovských sídel

Stáří bydlícího obyvatelstva je skutečností významnou především pro pracovní potenciál venkovských sídel, pro kapacitu jejich zdrojů pracovních sil a pro jejich psychické klima; ukazuje i předpoklady jejich budoucího vývoje (který u malých sídel bude ovlivněn hlavně přirozenou měnou obyvatel).⁶

⁶) Je známo, že města naopak rostou hlavně ze zdrojů mechanické měny obyvatel.

Z řady studií je známo, že podíl obyvatel ve věku 15--59 let je nejméně variabilní; značně proměnlivé jsou však podíly obyvatel ve věku do 15 let a ve věku 60 a více let. Za úhrnný orientační ukazatel věkové struktury obyvatelstva můžeme pokládat především podíl obyvatel ve věku 60 a více let. (Tab. 11)

Tab. 11. Procentuální podíl obyvatel ve věku 60 a více let a ukazatel věkového složení obyvatel v r. 1970 podle velikostních skupin venkovských sídel a podle republik.

Velikostní skupina venkovských sídel (podle počtu obyvatel 1970)	% podíl obyvatel ve věku 60 a více let ¹⁾ na celkovém počtu obyvatel (1970)			Počet obyvatel ve věku do 15 let na 100 obyvatel ve věku 60 a více let ¹⁾ v roce 1970		
	ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR
Do 30	24,9	25,6	22,0	75	70	100
30— 49	22,7	23,8	18,1	93	84	140
50— 99	21,5	22,8	16,5	102	91	164
100— 199	21,2	22,5	15,5	104	93	181
200— 299	20,8	21,9	17,0	108	96	163
300— 399	19,9	21,5	16,5	115	99	162
400— 499	18,9	20,5	16,0	125	106	171
500— 999	18,4	20,3	15,8	130	106	171
1000—1999	17,3	19,3	15,2	142	113	189
2000 a více	15,6	16,9	13,9	160	135	202
Celkem	18,3	20,1	15,3	130	108	179

1) Včetně nezjištěného stáří.

Celkové věkové složení všech obyvatel 1970 je v ČSR značně nepříznivější nežli v SSR. To se promítá i do věkové struktury obyvatel v úhrnu všech venkovských sídel. Obyvatelé ve věku 60 a více let představují v úhrnu všech venkovských sídel ČSR 20,1 % obyvatelstva, v úhrnu všech venkovských sídel SSR jen 15,3 % obyvatelstva.

V sídlech do 200 obyvatel bydlí v ČSSR 214 030 obyvatel ve věku 60 a více let (tj. 14,8 % všech obyvatel této věkové skupiny v úhrnu všech venkovských sídel ČSSR), z toho v ČSR bydlí v sídlech do 200 obyvatel 183 835 obyvatel ve věku 60 a více let (18,7 % této věkové skupiny z úhrnu všech venkovských sídel) a v SSR 30 195 (jen 6,6 %).

V ČSR tedy při celkově nepříznivější věkové struktuře obyvatelstva jsou obyvatelé ve věku 60 a více let více soustředěni do nejmenších a malých sídel.

Procentuální podíl obyvatelstva ve věku 60 a více let byl v r. 1970 nejvyšší v nejmenších sídlech. S růstem velikosti sídel se v ČSR podíl obyvatel tohoto věku vcelku plynule snižuje; v SSR se tato tendence projevuje obdobně, i když s určitou nepravidelností. Trend snižování podílu obyvatel ve věku 60 a více let s růstem velikosti sídel je v SSR poněkud příkřejší než v ČSR.

Mezi jednotlivými kraji existují dosti významné rozdíly co do průměrného podílu obyvatel ve věku 60 a více let na úhrnu obyvatelstva všech venkovských sídel a určité rozdíly i co do vývoje podílu obyvatel této věkové skupiny v závislosti na růstu velikosti sídel. Zásadní tendence tohoto vývoje jsou však obdobné ve všech krajích: obecným jevem je zejména závažný rozdíl podílů obyvatel v tomto věku mezi malými a nejmenšími sídly na straně jedné a velkými venkovskými sídly na straně druhé.

Zvláště vysoké podíly obyvatel ve věku 60 a více let zjišťujeme ve venkovských sídlech do 100 obyvatel v krajích Středočeském, Východočeském a Jihomorav-

ském. Sídla této velikosti v uvedených krajích jsou tedy zvláště ohrožena stárnutím obyvatel.

Z hlediska celkové strategie sídelní politiky můžeme předpokládat, že „stárnutí obyvatelstva“ jako obecný vývojový proces populace nemusí vyvolávat zvláštní problémy v případě sídel, v nichž podíl obyvatel ve věku 60 a více let činí méně než 20 % (s přihlédnutím k průměru za úhrn všech venkovských sídel ČSSR a ČSR).

Takových sídel bylo v r. 1970 v ČSSR 48,3 %, v ČSR 37,9 % a v SSR 77,1 %. (Tab. 12)

Tab. 12. Četnostní tabulka venkovských sídel podle intervalů hodnot procenta obyvatel ve věku 60 a více let¹ z celkového počtu obyvatel r. 1970.

Interval hodnot procenta obyvatel ve věku 60 a více let z celkového počtu obyvatel (1970)	Počet venkovských sídel					
	absolutně			v procentech		
	ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR
Do 5,0	599	307	292	2,9	2,0	5,3
5,0— 9,9	1 113	637	476	5,4	4,2	8,7
10,0—14,9	3 354	1 659	1 695	16,3	11,0	30,7
15,0—19,9	4 876	3 087	1 789	23,7	20,5	32,4
20,0—24,9	5 192	4 400	792	25,2	29,2	14,3
25,0—29,9	3 164	2 903	281	15,4	19,3	4,7
30,0—34,9	1 295	1 187	108	6,3	7,9	1,9
35,0—39,9	484	444	40	2,3	2,9	0,7
40,0—49,9	354	316	38	1,7	2,1	0,7
50,0 a více	166	135	31	0,8	0,9	0,6
Celkem	20 597	15 075	5 522	100,0	100,0	100,0

¹) Včetně nezjištěného stáří.

Naproti tomu vážné problémy (zejména do budoucna) lze očekávat v sídlech, kde podíl obyvatel ve věku 60 a více let činil už v r. 1970 35 % či více.

Těchto sídel je v ČSSR 1 004 (tj. 4,9 % všech lokalit); v ČSR 895 (tj. 89,1 % celostátního počtu lokalit s podílem osob ve věku 60 a více let ve výši 35 a více % a 5,9 % všech českých venkovských sídel) a v SSR 109 (tj. 2 % všech slovenských venkovských sídel).

Těmto sídlům a jejich výhledu bude nezbytné věnovat zvláštní pozornost.

V prvním sledu bylo by účelné koncentrovat podrobnější analýzu jen na nejvíce „přestárlá“ sídla — na sídla s nadpolovičním podílem obyvatel ve věku 60 a více let, u nichž je mimo pochybnost, že už v dohledném čase faktor věkového složení obyvatel se bude dotýkat bezprostředně trvale sídelní funkce a trvání těchto sídel. V těchto případech by bylo nepochybně aktuální a účelné provést individuální a podrobný rozbor (zejména dosavadní funkce sídla, složení jeho bytového fondu, možností jeho dalšího (např. rekreačního) využití, posílení trvale ubytovací funkce sídla či naopak uspišení v odumírání této funkce atp.).

Vysoké zastoupení starých lidí ve značném počtu malých venkovských sídel bude vyžadovat zvláštní zamyšlení z hlediska péče o staré lidi. Je evidentní, že individuální péče o starší občany (např. sociální, zdravotní, bytová, pečovatelská apod.) bude v rozptýlu malých sídel obtížnější a náročnější než ve městech, kde jsou prostorově relativně soustředěni, a bude proto asi muset mít poněkud jiné formy.

Závěrem bude namísto věnovat pozornost hodnotám indexu stáří 1970 (ukazatelí věkového složení obyvatel, tj. počtu obyvatel ve věku do 15 let na 100

obyvatel ve věku 60 a více let). Index stáří sice nezohledňuje proporci obyvatel v produkčním věku a má i jiné nedostatky; umožňuje však vyjádřit přehledně a zejména územně srovnatelně jinou důležitou proporci (předprodukční a poprodukční složky obyvatelstva). Hodnoty indexu stáří menší než 100 znamenají, že poprodukční složka převažuje nad dětskou složkou a signalizují tím orientačně (rámcově) nepříznivou věkovou strukturu. Za poměrně příznivou hodnotu indexu stáří lze předpokládat hodnoty ve výši přes 130 (s ohledem na celostátní průměr venkovských sídel, jakož s ohledem na tendence obecného dosti rychlého poklesu hodnot tohoto ukazatele v období 1961—1970). (Viz tab. 11)

Hodnoty indexu stáří se v ČSR s růstem velikosti sídel zlepšují (rostou), hranici 130 převyšují však teprve až u sídel nad 2 000 obyvatel; v SSR jsou pod hranici 130 jen v průměru sídel do 30 obyvatel, rostou až do sídel se 100—199 obyvateli, u sídel se 200—299 obyvateli opět klesají, pak však opět plynule rostou a kulminují u sídel nad 2 000 obyvatel.

Podle hodnot indexu stáří bylo věkové složení obyvatel slovenských venkovských sídel více než o 3/4 lepší než věková struktura obyvatel českých sídel. Věková struktura obyvatel je v SSR příznivější ve všech velikostních skupinách venkovských sídel; největší rozdíly mezi sídly v ČSR a SSR byly u sídel s 50—199 obyvateli, nejmenší rozdíly u sídel nejmenších a největších. Obecně lze říci, že rozdíly mezi venkovskými sídly v SSR a ČSR se s růstem velikosti sídel — počínaje od lokalit se 100—199 obyvateli — zmenšovaly, i u největších sídel zůstávaly však ještě podstatné.

Celokrajské průměrné hodnoty indexu stáří byly příznivé v ČSR jen ve venkovských sídlech krajů Západočeského, Severočeského a Severomoravského.

Poprodukční složka obyvatelstva převyšovala číselně dětskou složku ve všech velikostních skupinách venkovských sídel kraje Středočeského, v kraji Jihočeském bylo tomu tak až do hranice 399 obyvatel, ve Východočeském kraji až do hranice 499 obyvatel. Zvláště nízké hodnoty indexu stáří vycházejí u sídel do 30 obyvatel ve Středočeském a Východočeském kraji. V SSR má index stáří hodnotu nižší než 100 jen v sídlech do 30 obyvatel ve Středoslovenském kraji.

4. K otázkám dalšího studia venkovských sídel z informační báze sčítání 1970

V rámci této statě musel jsem se omezit jen na vybrané základní pohledy na venkovská sídla, jak je poprvé umožnila informační základna vytvořená výsledky sčítání 1970. Zaměřoval jsem se hlavně na rámcové, spíše statistické zhodnocení, tzn. na přístup, který má své opodstatnění především jako potřebné východisko monografického, bezprostředněji geografického zpracování konkrétních sídel a jejich svazků. Domnívám se, že již tato výšeč komplexní problematiky sídel ukazuje značné možnosti, které v tomto směru dávají výsledky sčítání.

Přitom v obdobném zaměření bylo možné z výsledků sčítání analyzovat řadu dalších problémů venkovských sídel; bylo by snad prospěšné se k nim na tomto fóru ještě jednou vrátit.

Zejména by bylo možné takto rámcově zodpovědět např. tyto otázky:

— jaké je rozdělení ekonomicky aktivního obyvatelstva (celkem, v průmyslu, v zemědělství) mezi velikostní skupiny venkovských sídel a jaký je stupeň využití zdrojů pracovních sil v sídlech různých velikostí (zejména s ohledem na pracovní potenciál sídel);

— jaká je základní odvětvová (sektorová) struktura ekonomicky aktivního obyvatelstva bydlícího ve venkovských sídlech různých velikostí (zejména s ohledem na ekonomický charakter a typ sídel);

- jaká je vyjíždka do zaměstnání ve venkovských sídlech různých velikostí (zejména s ohledem na stabilitu obyvatel v nich) a jak se na vyjíždce do zaměstnání podílejí různé velikostní skupiny sídel (zejména se zřetelem k vyjíždě-
jícím jakožto potenciálním zdrojům migrace);
- jaký je podíl domů, které nejsou trvale obydleny ve venkovských sídlech různých velikostí (zejména jakožto nepřímý ukazatel zeslabování trvale obytné funkce těchto sídel);
- jaká je druhová struktura bytového fondu ve venkovských sídlech různých velikostí (zejména s ohledem na zastoupení rodinných domků jako faktorů silné vazby k místu bydliště);
- jaká je kvalita domovního fondu ve venkovských sídlech jednotlivých velikostních skupin (stáří, velikost, příslušenství bytů — zejména s ohledem na předpoklady budoucího vývoje sídel různých velikostí);
- jaká je váha některých faktorů ovlivňujících budoucí odpad bytů ve venkovských sídlech různých velikostí;
- jak byla rozmístěna bytová výstavba 1946—1960 a 1961—1970 do velikostních skupin venkovských sídel (na základě věkové struktury bytového fondu — zejména s ohledem na vliv novějších bytů na další životnost venkovských sídel);
- jaká je úroveň bydlení ve venkovských sídlech různých velikostí atd.

Summary

THE RURAL SETTLEMENTS IN CZECHOSLOVAKIA

The population and housing census 1970 enabled, inter alia, the first exact analysis of the pattern of the rural settlements in Czechoslovakia. (Until 1970, only data relating to communities were available; the communities are, however, solely administrative units involving sometimes even more territorially independent settlements.) According to the census, there were 20 880 settlements in Czechoslovakia in the year 1970 (thereof 283 towns and 20 597 rural settlements).

The outstanding feature of the pattern of settlement in Czechoslovakia is a great number of smallest rural settlements; it applies especially to Czech Socialist Republic (CSR, i.e. the western part of Czechoslovakia). The portion of settlements up to 200 inhabitants amounts in CSR to 58,8 % of all rural settlements, whereas in the Slovak Socialist Republic (SSR) only to 39,2 %. The dense network of small rural settlements inherited of the historical development corresponds no more to the contemporary mode of production and brings about a mass commuting to work. In addition, it is impossible to equip such a lot of small localities with necessary up-to-date facilities and amenities. For this reason, the Czechoslovak central authorities have accepted the principles of a new pattern of settlement based on the central places theory; a network of local and provincial centres has been created into which the new capital investments (including necessitated facilities and amenities) are to be concentrated.

In the localities up to 200 inhabitants live 12,6 % of the total population of the rural settlements (in the CSR 16,5 %, in the SSR 6,3 %). The age structure of Czechoslovak rural settlements is very disadvantageous; the proportion of old people (age group 60 or more years old) amounts to 18,3 % of total population of the rural settlements (in the CSR 20,1 %, in the SSR 15,3 %); this share of old people is the higher the smaller are the settlements. The value of the age index (number of the inhabitants in the age group up to 15 years per 100 inhabitants of the age group 60 or more years old) amounts to 130 (in the CSR average 108, in the localities with less than 400 inhabitants in the CSR it makes less than 100; in the rural settlements of the SSR the index of age is 179).

A detailed analysis of the rural settlements in Czechoslovakia (including the socio-economic characteristics and the analysis of the dwelling stock and of the level of housing) has been carried out in the comprehensive study „Analysis and Prognosis of the Housing Situation in the Territories of Czechoslovakia“ (Terplan — Czechoslovak Institute for Regional Planning, Praha, 1976).